

НЕВЯДОМЫ СЛОЎНІК АЛЯКСАНДРА РУЖАНЦОВА: СТРУКТУРНА-ЗМЕСТАВЫЯ АСАБЛІВАСЦІ

Т. Л. Памазенка (Мінск)

Адным з найбольш прыкметных дзеячаў беларускай эміграцыі мінулага стагоддзя можна назваць Аляксандра Ружанцова (1893 – 1966), беларуска-літоўскага афіцэра, бібліёграфа, паэта, перакладчыка, калекцыянера, даследчыка гісторыі вайсковых фарміраванняў, вядомага таксама пад літаратурным псеўданімам Алесь Смалянец. Асоба А. Ружанцова не раз становілася аб'ектам навуковага вывучэння. У многіх даследчыкаў (А. Антонаў, А. Бяляцкі, Л. Данене, В. Тумаш і інш.) прыцягвала ўвагу біяграфія навукоўца з даволі складаным сюжэтам, яго грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць.

Варта згадаць, што А. Ружанцоў родам з пасёлка Вязьма Смаленскай губерні. Пасля заканчэння вяземскай гімназіі ў 1911 г. ён паступіў на гісторыка-філасофскі факультэт Маскоўскага ўніверсітэту, а ў 1914 – у Маскоўскую Аляксееўскую вайсковую школу. У пачатку першай сусветнай вайны быў накіраваны на нямецкі фронт, дзе служыў у IV пяхотным палку, потым у званні камандзіра (1918) вёў баявыя дзеянні ў Беларусі і Літве. У 1919 г. перайшоў на літоўскі бок і ўзначаліў у рангу маёра Першую беларускую роту, што брала ўдзел у змаганні з польскімі і бальшавіцкімі сіламі. За гераізм у баях з чырвоналатышскімі войскамі ўзнагароджаны ордэнам «Крыж Пагоні». У верасні 1920 г. атрымаў пасаду кіраўніка новастворанага Беларускага асобнага батальёна. У літоўскай арміі служыў да 1940 г., выконваючы функцыі пажарнага інспектара (арганізаваў 32 вайскова-пажарныя брыгады, падрыхтаваў службовыя інструкцыі). Воінскі абавязак А. Ружанцоў удала сумяшчаў з актыўнай грамадскай дзейнасцю: 1921 – 1940 – дырэктар Цэнтральнай вайскавай бібліятэкі ў Коўне; з 1931 – заснавальнік і віцэ-старшыня Таварыства бібліятэкараў Літвы (разам з В. Біржышкам), загадчык справаў Інстытуту бібліяграфіі; з 1940 – загадчык Кабінету бібліяграфіі ў Цэнтральнай бібліятэцы Акадэміі навук Літвы. У 1944 г. вучоны пакінуў Вільню (з прыбліжэннем фронту) і выехаў на пастаяннае жыхарства ў заходнія краіны. Пасля заканчэння вайны сям'я Ружанцовых знайшла сабе прытулак у лагеры для перамешчаных асоб у горадзе Мемінгене (Баварыі), дзе навуковец разам з генералам-маёрам К. Езавітавым працаваў у штабе беларускага вайсковага аддзелу, супрацоўнічаў з літоўскім і беларускім друкам і арганізаваў Літоўскую службу бібліяграфіі па збіранні эмігранцкіх выданняў (захоўваюцца ў літоўскіх архівах Швейцарыі і Чыкага). У 1949 г. прыбыў у ЗША (мястэчка Дэнвіл, штат Ілінойс), дзе да апошніх гадоў свайго жыцця працягваў займацца праблемамі літоўскай і беларускай бібліяграфічнай справы [5, с. 41 – 42].

Такім чынам, А. Ружанцоў з'яўляўся «афіцэрам армій трох краін, на працягу жыцця змяніў тры грамадзянствы, у выніку сусветных войнаў двойчы свядома прымаў статус эмігранта» [2, с. 476].

Абсяг зацікаўленняў Ружанцова даволі значны і шматгранны. Гэта ў першую чаргу **бібліятэка- і бібліяграфазнаўства** («Каталог цэнтральнай вайсковай бібліятэкі 1922 – 1932 гг., 1933 – 1938 гг.», «Літоўская вайсковая бібліяграфія 1917 – 1922 гг.» (1923), «Часці Літоўскага войска ў XVIII ст. (Вайсковы Архіў)» (1926), «Са спраў 1812 – 1913 гг. Архіва гарадской управы Коўна» (1929), «Перыёдыка Літвы 1929 – 1930 гг.» (1930), «Каталог кніг Фонду Друку» (1930), «Абэцэдны паказальнік “Бібліяграфічных ведамасцей” (1931), «Разнавіднасці газет, тыражы і літоўская перыёдыка» (1933), спецыяльныя паказальнікі часопісаў «Гаспадарка Літвы», «Шлях праўды»; у эміграцыі – спіс гістарычных артыкулаў часопіса «Рэха», аналітычны паказальнік часопіса «Веда», аналітычны паказальнік друкаў БІНІМа («Запісаў» і «Конадняў») і інш.); **ваенная гісторыя** (артыкулы і кнігі «Пажары ў Коўне ў 1812 г.» (1930), «Са спраў паўстання 1831 г.» (1931), «Кніжкі агню» (1932), «Польскія палкі на нашым фронце» (1935), «Коўна ў паўстаннях 1831 і 1863 – 1864 гг.» (1937) і інш.); **літаратура** (вершаваныя творы «Зрання ў акопах», «На старой дзялянцы», «На фронце», «Пасля палону», «Прад атакай», «Расстрэл», «Хворы я. Душа ў мяне хварэе...»; пераклады з беларускай мовы на літоўскую і наадварот «Бяздоннае багацце» В. Ластоўскага (1947), «Францішак Скарына» Ю. Віцьбіча (1947), творы Я. Купалы, Я. Коласа, Ядвігіна Ш. і інш.); **рэдактарская справа** (заснавальнік і рэдактар шэрагу вайсковых газет і часопісаў, такіх як «Браславская стенная газета» (1919 – 1920), «Варта Бацькаўшчыны» (1920), «Беларус вайсковы» (1921), «Светазар» (1921 – 1922) і інш.; бібліяграфічнага часопісу «Кніжная паліца» (1945 – 1966, 16 тыс. літ. выд.); рэдактар беларускіх артыкулаў першых тамоў «Літоўскай энцыклапедыі» і інш.); **мастацтва і экслібрыстыка** (уладальнік вялікага збору кніжных знакаў вайсковых бібліятэк Еўропы, ініцыятар стварэння экслібрысаў для бібліятэкі Галоўнага штаба Літоўскай арміі, якія пазней увайшлі ў залаты фонд кніжнага знака Літвы).

На жаль, для шырокай навуковай грамадскасці застаюцца невядомыя беларускія працы А. Ружанцова, што абумоўлена ў першую чаргу іх дэцэнтралізаваным захоўваннем. Увогуле, паэтычная і лексікаграфічная спадчына вучонага не атрымала дастатковага апісання ў сучасны час, што робіць заяўленую аўтарам тэму надзвычай актуальнай.

Варта зазначыць, што ў Коўне ў 1921 г. Ружанцовым завершаны двухмоўны літоўска-беларускі слоўнік ваенных тэрмінаў «**Каманды і назовы ў беларускіх аддзелах Літоўскага войска**» (28 старонак), які не быў апублікаваны і захоўваецца ў бібліятэцы імя Урублеўскіх Літоўскай акадэміі навук (Вільнюс) [4]. Мэта артыкула – даследаваць структурна-

зместавыя асаблівасці вайсковага слоўніка А. Ружанцова, акрэсліць яго ролю ў гісторыі беларускай перакладной тэрмінаграфіі першай паловы XX ст. Актуальнасць тэматыкі абумоўлена тым, што перакладны слоўнік навукоўца ўпершыню з'яўляецца прадметам спецыяльнага вывучэння. У цэлым, праведзенае даследаванне дазволіла не толькі глыбей раскрыць лексікаграфічную значнасць названай працы, але і спрыяла вызначэнню некаторых заканамернасцей у працэсе фарміравання беларускай тэрміналогіі ў даваенны перыяд, асэнсаванню асноўных метадалагічных прынцыпаў стварэння беларускіх перакладных слоўнікаў з уключэннем тэрміналагічнага матэрыялу. Тым больш, што лексікаграфічны твор аўтара прысвечаны важнаму перыяду ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы, калі яе лексічная сістэма знаходзілася ў стане эвалюцыі, што спрыяла фарміраванню тэрмінасістэм, у тым ліку і ваеннай. Увогуле, слоўнікавы склад нацыянальнай мовы з прычыны яго рухомасці, зменлівасці ставіць перад даследчыкамі розныя пытанні (спецыялізацыя лексікі, яе пашырэнне, уплыў розных фактараў лінгвістычнага і экстралінгвістычнага парадку), рашэнне якіх неаднаразова выклікала палеміку ў навуковым асяроддзі і застаецца надзвычай важным і на сённяшні дзень.

Навуковую значнасць рукапісу прадстаўляе багаты лексічны матэрыял, паколькі «тэматычнае спасціжэнне лексікі нацыянальнай мовы, семантыкі намінацый, адценняў і канатацый адкрывае сакрэты слова, дае магчымасць зазірнуць у яго сэнсавую глыбіню» [6, с. 3]. Тым больш, што ваенная тэматыка актуальная для любога часу і любога народа, паколькі з'яўляецца часткай моўнай карціны свету і гістарычнай памяці нацыі. Як піша С. Алексіевіч, якая прысвяціла шмат сваіх твораў тэме вайны і яе наступстваў, «... чалавечае жыццё не бясконцае, падоўжыць яго можа толькі памяць, якая адна толькі перамагае час» [1, с. 4]. В. Павалыеў у сваім даследаванні «Вайна як сацыяльная з'ява» справядліва заўважае: «Вайна не проста садзейнічае развіццю чалавечага грамадства, вайна інтэграваная ў жыццё грамадства» [3, с. 3]. Адсюль відавочна, што гістарычная памяць любога народа знаходзіць сваё адлюстраванне ў мове, найперш у яе лексічнай сістэме.

Корпус спецыяльных адзінак слоўніка складаецца з двух раздзелаў: першую частку, пабудаваную па тэматычным прынцыпу, утвараюць каманды: 1. *Паадзінае вучэнне (постаць бяз стрэльбы; звароты; рухі; постаць са стрэльбай; стрэляньне; стрэльбовыя ўхваты).* 2. *Шэрэнговае вучэнне (рыхтаваньне і лічэнне шэрэнгу; разчыненне, зчыненне і рыхтаваньне ў два шэрэнга; рух шэрэнгу; зьмена кірунку).* 3. *Узводнае вучэнне (рыхтаваньне і лічэнне; выраўнанне і звароты ўзводу; узьваенне і вырыхтаваньне радоў; састаўленьне стрэльбаў; рухі і зьмена кірунку разьвінутага ўзводу; калёна, яе рыхтаваньне, перарыхтаваньне і разьвіненне; рухі і зьмена кірунку калёны; стрэляньне; вольны рыхт;*

перабеганьне; стрэляньне ў ланцугу; рухі ланцугу). 4. *Вучэньне кампаніі.* 5. *Вучэньне батальёну.*

У другой частцы паводле лацінскага алфавіта змешчаны ваенныя тэрміны (каля 300 лексем). Асноўныя тэматычныя групы ваеннай лексікі лічым неабходным прадставіць наступным чынам:

1. Паняцці, якія абазначаюць ваенна-прафесійную дзейнасць:

➤ найменні тэхнікі, зброі рознага выкарыстання і яе частак (*абоз, абойма, аброць, вежа, гармата, дзіда, дротавыя перашкоды, куля, меч, паходня, самахотнік, стрэльба, стрэльбовыя казлы, шабля, штых і інш.*);

➤ ваенныя дзеянні і аперацыі (*абарона, абаронная заслона, вызваляць, выходнае становішчэ, дапамога, забіць, паходная заслона, камандаваць, камандзераваць, паход, прыстрэліваньне, пытаць, сачэнне, стрэл, узмацніць, уцечка, цэленьне і інш.*);

➤ ваенныя вучэнні (*адданне гонару, баявы набой, баявы рыхт, вучэньне, выканаўчая каманда, даклад, загад, зчынены рыхт, камандаваць, ланцуг, рухі ланцугу, парад, пералічка, прысяга, разьвінуты рыхт, рухі шарэнгу, рыхтавацца, салютацыйнае стрэляньне, стралецкі ланцуг, уздваіваньне і рыхтаваньне радоў, трохлінейка, урачысты ход, шарэнг і інш.*);

➤ званні, пасады і прафесіі ваеннаслужачых, статус у грамадстве (*арыштант, бомбакід, вартавы падстаршыня, вартаўнічы, воін, выведовец, ганец, гарматнікі, днявальні, дудар, жаўнер, збраёвы майсцер, лекарскі памочнік, музыкавод, намесьнік, падвартаўнік, падстаршынова, варта, палонны, пісар, пістмавод, пхач, следзяч, старшыня, рыхтовы жаўнер, рэкрут, узводны, ураднік, чужаземец і інш.*);

➤ назвы родаў войск, іх злучэнняў (*абозовая кампанія, абаронны аддзел, армія, войска, запас, кіруючы аддзел, узвод, чольны аддзел і інш.*).

2. Паняцці, якія адлюстроўваюць ваенна-бытавы бок жыцця ваеннаслужачых:

➤ месца службы і адпачынку: *вайсковая частка, ганак, жаўнерня, канцэлярыя, магазын, склад і інш.*;

➤ казарменны быт (ежа, адзенне, зацікаўленні і г.д.): *вайсковыя адзнакі, заява, звычай, коўдра, маляванне, пераклад, перапіска, пісулька, пэнсія, скрынка, рура, харч, харчовыя грошы, шафа, электрычная лампа і інш.*);

➤ міжасобасныя адносіны, якасныя характарыстыкі ваеннаслужачых (*адмысловы, бязьпечнік, вымаганне, даўбіш, няпісьменны, нярыхтовы, падуладны, паслушнасць, сваевольны, скарга, хуткасць, рэшучасць, камешканне, моц, убогі, сябра, прэзэс і інш.*).

3. Грамадска-палітычныя паняцці (*абавязак, грамадзскі, грамадзянін, дзяржаўны скарб, дзяржаўныя ўстановы, пасольства, пастанова, суд, судовыя установы, улада, уласнасць, урад, харугва і інш.*).

Мікраструктура слоўнікавага артыкула спрошчаная і выражана загалоўнай лексмай і перакладнымі эквівалентамі.

Асноўным структурным кампанентам слоўнікавага артыкула ў лексікаграфічных працах з'яўляецца лема (загалоўная лексема). У слоўніку аўтара функцыі лем выконваюць: назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы і яго формы, лічэбнікі, прыслоўі, тэрміналагічныя словазлучэнні: *аддзелёны, ваяводзіць, дзяржаўныя ўстановы, кленчачы, лежачы, мэта, пэўны, уходзячая папера, хутка, ішчада* і інш. У залежнасці ад структуры тэрміны вылучаюць: невытворныя (*кут, рыхт, сябра*), вытворныя (*паходня, пісулька, тэрміновы*), складаныя (*бомбакід, поўдзень-заход, поўдзень-усход, сваевольны, трохлінейка*). Тэрміналагічныя словазлучэнні ў асноўным прадстаўлены субстантыўнымі злучэннямі, да прыкладу, *адданне гонару, дротаваы перашкоды, стралецкі ланцуг, тэрмін службы*.

У лексікаграфічным творы знаходзіць выражэнне пераважна прамая форма прадстаўлення тэрміналагічных словазлучэнняў (*выканаўчая каманда, судовыя ўстановы*) і толькі зрэдку – адваротная (*аддаць у згадзе, лічыцца па сьпісу*). Інверсія звычайна выкарыстоўваецца ў мэтах акцэнтавання ўвагі на апорным слове ў спалучэнні тэрмінаадзінак.

Некаторыя спецыяльныя лексемы ў рэестравай частцы маюць некалькі фармальных разнавіднасцей тыпу *веха* і *вешка, ураднік* і *ўрадовец, твердзь* і *твардыня*. Фанетычныя і марфалагічныя варыянты размяшчаюцца пасля асноўнай формы тэрміна ў структуры аднаго слоўнікавага артыкула.

Семантыка загалоўных лексем раскрываецца шляхам падбору поўных або частковых эквівалентаў для кожнага слова і яго значэння. У вобласці тэрмінаграфіі поўнымі эквівалентамі называюць тэрміны, якія абазначаюць адно паняцце, г. зн. дэфініцыі якіх супадаюць, да прыкладу, *apsaiga* – *абарона*, *baismē* – *запас*, *īstaiga* – *установа*. Частковая эквівалентнасць мае месца ў тэрмінаадзінках з сінанімічнымі адносінамі: *tokumas* – *вучэнне, муштра*; *nelaiskvē* – *палон, няволя*. Безэквівалентныя лексемы не маюць адпаведнікаў у мове-транслятары, таму выкарыстоўваюцца розныя прыёмы для перакладу такіх слоў. У дадзеным выпадку аўтар ужывае апісальны спосаб: *pinklēs* – *дротаваы перашкоды, slaptžodis* – *тайная слова*.

Галоўнымі недахопамі працы, на наш погляд, можна лічыць невялікі памер слоўніка і адсутнасць уводнага апарату да яго (правілы карыстання даведнікам, алфавіт і г.д.), парушэнне строгіх правілаў адбору слоў (у слоўнік уключаны некаторыя агульнаўжывальныя словы, словы з экспрэсіўным значэннем, дублетныя і варыянтныя адзінкі), адсутнасць сістэмы акцэнталагічных і граматычных памет, інфармацыі пра амонімы і полісемантныя паняцці, павярхоўны пераклад некаторых тэрмінаў і інш.

Нягледзячы на адзначаныя пралікі, супастаўляльны слоўнік аўтара мае лінгвістычную каштоўнасць. Менавіта А. Ружанцовым зроблены

першыя спробы распрацоўкі і сістэматызацыі ваеннай лексікі беларускай мовы, што мела істотнае значэнне на этапе станаўлення паняццёвага фонду мовазнаўчай навукі ў першай палове XX ст. Спецыяльныя лексемы, сабраныя і апрацаваныя аўтарам у рукапісу, інфармуюць пра розныя сферы жыццядзейнасці беларускага народа: сацыяльную структуру грамадства (назвы пасадак, званняў), развіццё прадукцыйных сіл (на прыкладзе найменняў зброі), эвалюцыю ваеннага мастацтва (назвы пэўных ваенных дзеянняў, аперацый), гісторыю фарміравання воінскіх сіл (абазначэння воінскіх частак, злучэнняў), стаўленне народа да воінаў (назвы, якія характарызуюць іх), сістэму патрыятычнага выхавання моладзі (найменні ваенізаваных звычаяў, традыцый) і г.д. Таму лексікаграфічная характарыстыка адзінак ваеннай справы службыць значнай прыступкай у працэсе апісання і вывучэння ўсяго слоўнікавага складу сучаснай нацыянальнай літаратурнай мовы.

Літаратура

1. *Алексиевич, С.* У войны не женское лицо / С. Алексиевич. – М: Пальмира, 2004. – 91 с.
2. *Антоняў, А.* Аляксандр Ружанцоў: Накіды да біяграфіі / А. Антоняў // Беларускі гістарычны агляд. – 2009. – Т. 16. Сш. 2 (31). – С. 476 – 512 с.
3. *Поваляев, В.* Война как социальное явление: дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.11 / В. Поваляев; науч. рук. А. В. Жукоцкая; МГПУ. – Самара, 2007. – 145 с.
4. *Ружанцоў, А.* Каманды і назовы ў беларускіх аддзелах Літоўскага войска. Рукапіс / А. Ружанцоў // LMAVB RS. F21-531. – 28 с.
5. *Тумаш, В.* Аляксандра Ружанец-Ружанцоў. Да 60-годдзя жыцця / В. Тумаш // Запісы Беларускага інстытута навукі і мастацтва. – 1954. – № 1 (5). – Ч. III. – С. 41 – 43.
6. *Шаўчэнка, М.* Рэлігійная лексіка ў беларускай мове: манаграфія / М. М. Шаўчэнка. – Мазыр: УА МДПУ, 2005. – 95 с.